

УДК 81'36

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПРЕДИКАТИВНИХ ФОРМ НА -НО, -ТО В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Ганіна А.В.

Актуальність. Питання функціонування в українській мові дієслівних форм на -но, -то привертає увагу багатьох дослідників. Є обширна література, присвячена особливостям цих форм в українській мові. Проблема їхнього уживання і функціонування знову набула актуальності з часу припинення дії деяких позамовних чинників. Так, висловлювалися неоднозначні думки щодо їхнього походження, значення, поєднання з відмінковими формами, наявності при них дієслова-зв'язки тощо. Неусталеність норм уживання форм на -он, -то зумовила появу цілої низки праць, присвячених цій темі: В. Сімовича, О. Курило, О. Синявського, В. Смеречинського, М. Новицького, К. Кімчинової, Г. Гнатюка, В. Русанівського та ін.

Мета статті: охарактеризувати різні точки зору українських дослідників щодо походження значення аналізованих форм уживання дієслова-зв'язки при них, поєднання з відмінковими формами.

Постановка проблеми. Відомо, що предикативи на -но, -го виникли з пасивних дієприкметників на зразок *написано, виконано, дозволено, вкрито, вбито*. Так, зазначається, що вони утворені від *основи інфінітива перехідних дієслів* усіх структурних класів, крім IV, VI і XII (дієслово *бігти*). За походженням ці слова є короткими (нечленними) формами дієприкметників середнього роду, які, відірвавшись від парадигми відмінювання, протиставляються формам теперішнього часу середнього роду стягнених пасивних дієприкметників, пор. *виконане завдання – виконано завдання; поміте вікно – поміто вікно* [10, с.417].

Іншої точки зору дотримується І.П. Юшук. Як шлях їхнього утворення він називає заміну закінчення пасивного дієприкметника на суфікс -о: *прочитаний – прочитано; розглянутий – розглянуто* [11, с.401].

Не є однозначною думка про перехідність / неперехідність співвідносних із зазначеними формами дієслів. За першим підходом, єдино можливим варіантом є творення від перехідних дієслів [10, с.417], у той час як А.П. Грищенко зазначає, що трапляються випадки функціонування форм, співвідносних з неперехідними дієсловами: *спеки налито [налилося] по віня, вітерець не дмухне (О.Гончар); ніхто не знав, куди цілити, бо острів той так заховано [заховався] серед проток... (П. Загребельний)* [9, с.397].

І.І. Слинько вважає, що вживання цих форм з точки зору творення від перехідних чи неперехідних дієслів є неунормованим. У староукраїнський період ці форми були можливі і від неперехідних дієслів: *и также когда ен въ Берестейскмъ кгородъ до актъ приняти не хочень; части уступи, абы тыжь тобъ части уступити можено!; части уступи, абы тыжь тобъ части уступити можено!*; зокрема із -ся: *що ся и записано року и дня вышписаного* [1, с.287].

У дослідженні проблеми значення предикативів на -но, -то можна виділити декілька напрямків.

Перший підхід представлений В.М. Русанівським в академічній морфології 1969 р. Він окреслює вживання цих форм тілки у ролі присудка: *Подано автомобілі – розвезти акторів*

по домівках (Ю. Яновський) [10, с.418]. Кожна незмінна прерогативна форма вживається у трьох часових значеннях: у значенні минулого перфектного часу, минулого аористичного і майбутнього (пор. зроблено – зробити; було зроблено – зробили; буде зроблено – зроблять), їх слід розглядати не як словосполучення, а як аналітичні морфологічні форми. Вони можуть виступати й у складі форм умовного способу: *було б написано, було б сказано* [10, с.419].

В “Української граматики” 1986 р. окреслюється значення цих форм як загальне перфектне, особливо тоді, коли вихідне дієслово доконаного виду: *зробити – зроблено; вимести – виметено*. У значенні форм, утворених від недоконаного виду, підкреслюється момент повторюваності і результативної дії у минулому: *взолочено віконця; дозволено попроситися* [5, с.296].

І.П. Ющук зазначає, що ці форми можуть уживатися замість пасивного дієприкметника, коли є потреба наголосити на дії, а не на ознаці. У цьому випадку вони виражають дію, минулу давно: *Останній екзамен складено, школу закінчено*. Якщо ж повідомляють про давноминулу або майбутню дію, то вживаються разом з відповідним дієсловом-зв’язкою [11, с.401].

У підручнику “Історична граматики української мови” зазначається, що ці форми давньоруської мови могли позначати багаторазову дію: *а выти жадное с того отъ нихъ не бранъ; абы до нихъ зъ далекихъ сторонъ на справу ѿждженъ*. Пізніше значення звужувалося, тобто зараз вони вживаються для передачі тільки завершеної дії [1, с.288].

І.І. Слинко вважає, що предикативи на -но, -то означають наслідок минулої дії. Лише іноді фіксується їхнє вживання із значенням тривалої, повторюваної дії: *Тихе поле копитами пооране, посіяно котяками, а кров’ю густо-густо поливано* (Т. Шевченко) [7, с.206].

На думку А.П. Грищенка, ці форми мають перфектне значення і позначають дію, спрямовану на відповідні об’єкти [9, с.396].

Ще одна з точок зору на значення вказаних форм полягає в тому, що вони показують минулу дію в її існуючому результаті: *зрадника Барабаша вбито* (Корн.). Вони також можуть вживатися із значенням тривалої або повторюваної дії: *Там переказувано новини, оцінювано спектаклі; вернісажі, нові поеми* (Ільч.) [3, с.65].

Ті мовознавці, які вважають нормативним уживання зв’язки *було*, виділяють ще один відтінок значення цих форм – показати абсолютно минулий час: *Посадили молодих за стіл; страви ж було наварено усякої* [3, с.65]. Особливо яскраво втрата реального часового значення (перфектного) виражається в тому, що при вживанні допоміжного дієслова *буде* все речення набуває значення перфектного майбутнього часу: *чудовий місяць, прожитий тут, буде і закінчено чудово* (Шовк.) [3, с.65].

Часто ці форми вживаються і для позначення явищ природи, дій, не зумовлених людською волею: *І скільки хмільної тривоги наліто* (попило, налилося) *В дзвінку прохолоду ночей* (Мур.).

Там, де констатується постійна закономірність, безособові форми неможливі. Так, не можна сказати: “Основне значення слова зосереджено в корені”, бо таке вживання стан передавало б як результат діяльності.

Цікаву думку висловив акад. А.А. Булаховський. Він писав: “Націоналістичні намагання законсервувати безособові речення на -но, -то в їх первинному значенні (процес людської дії, що відбувалася в минулому часі)... в корені суперечили розвитку цього тилу речень у живій мові... Отже, не дивно, що такі спроби були викриті, відкинуті і, природно, не прищепилися” [3, с.66].

Ця точка зору відрізняється від поглядів С. Смерчинського, який як значення цих форм виділяє дію і чинність в присудковій функції (у безпідметовому реченні). Дослідник наголошує на тому, що “від них відрізняємо” неособово вжиті пасивні іменні (зі старим закінченням -о) дієприкметники минулого часу, що стоять тоді в формі називного однини ніякого роду, напр., *дано, сказано* [8, с.8], при яких об’єкта дії в 3.в. чи взагалі об’єкта немає.

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПРЕДИКАТИВНИХ ФОРМ НА -НО, -ТО В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Хоча, як архаїзм, він не заперечує можливості вживання при них допоміжного дієслова (є), *було, буде*. Погоджується з ним і проф. О. Синявський.

Щодо вживання відмінкових форм з предикативами на -но, -то вчені також не мають єдиної концепції. Одні мовознавці вважають, що цілком природним при вказаних формах є З.в. чи Р.в. без прийменника на зразок *видано книгу; будинок збудовано; помилок не помічено* (при запереченні). Так, ще О.О. Потєбня відзначив наявність З.в. як найхарактернішу особливість українських форм на -но, -то, утворених від перехідних дієслів [4, с.339]. У російській мові З.в. при них вживається дуже рідко – типовим є Р.в, особливо при запереченні. Н.Ю. Шведова такі речення вважає двокомпонентними не підметово-присудковими: *Новых сведений не получено; Денег адресату не выслано (Асеев); Их [дзотов] было там насовано, как ласточкиных гнезд в речном обрыве (Леон.)* [6, с.328].

Доцільною вважає форму З.в. з прийменником чи без нього С. Смеречинський: *листа вкрадено; собаку вбито; зробив усе, як раджено* [8, с.8].

І. Слинько вважає вживання в українській мові прийменникових форм Р.в. з предикативами на -но, -то залишковими явищами: *тому Забр'юсі, щоб слухав, що приказано від начальства (Г.К. Оск.)* Таке вживання він визначає як невластиве літературній мові [7, с.207].

На думку О. Курило, форми генітива дієвої особи з прийменником *від* в українській мові відповідають інструменталеві дієвої особи в російській: *будь воно прокляте від мене; земля від Бога зроблена* [2, с.43].

За С. Смеречинським, в українській мові замість О.в. діяча здавна вживається Р.в. діяча з прийменником *від*: *Од рук Енеевих лежали порізані Онит. Супрон (Котл.)*. Проте дослідник обмежує це вживання певним відтінком і можливістю застосування його тільки при пасивних дієприкметниках на -ний, -тий та при пасивних дієсловах на -ся. Тому С. Смеречинський не погоджується з твердженням професора М. Сулими, що при формах на -но, -то можливе вживання Р.в. діяча з прийменником: *Найголовніші правила встановлено від Академії Наук* [8, с.19]. Він аргументує це тим, що в безпідметових конструкціях із формами на -но, -то не може бути натяку на діяча [8, с.19].

У мовознавчій літературі точилися дискусії і щодо вживання з предикативами -но, -то О.в. діяча.

О. Курило і С. Смеречинський вважають О.в. діяча невластивим українській мові, хоча останній фіксує його, пояснюючи впливом церковнослов'янської мови: *Чудо! Не звірами ти еси зйдено, а руками чоловіческими тебе зваблено* [8, с.17]. Ще категоричніше висловлюється професор М. Сулима, який зазначає, що при дієслівних формах на -но, -то в народній українській фразі не буває О.в. діяча [8, с.17].

Ак. Л.А. Булаховський вважав заборону вживання при формах на -но, -то О.в. діяча “крайнім націоналізмом” [3, с.66].

І.Слинько таке вживання вважає зрідка можливим, пояснюючи його впливом старослов'янських та російських джерел: *иже какъ коли дѣволамъ расъѣвцею злости неприателемъ людського поколінѣа з'єднано было* [1, с.207]. При деяких предикативах, зазначає вчений, можливе вираження суб'єкта й іншими засобами – з прийменником *між, в*: *Вона догадалась, що велике слово про любов вже було промовлено між нами (А. Гол.)*. У таких випадках на значення суб'єкта нашаровується відмінок присвійного, просторового чи об'єктного значення [7, с.207].

Не всі вчені вважають вживання при формах на -но, -то О.в. знаряддя, але ті мовознавці, що виділяють його як можливий, дотримуються однакової думки.

Так, в академічній морфології (1969 р.) стверджується, що О.в. без прийменника вживається тільки тоді, коли іменник вказує на *знаряддя* або спосіб виконання дії: *Приходьте в колектив, подивитесь, що зроблено нашими руками (М. Стельмах)* [10, с.419].

На відміну від О.в. діяча, О.в. знаряддя не заперечується і в роботі О. Курило [2, с.42]. Тоді іменник має відповідати на питання не “ким?”, а “чим?” та “як?”. Дослідниця зауважує, що такі О.в. можна замінити номінативом у відповідному активному звороті: *польською кров'ю переходить він у вироблений мертвою схоластикою світ / Переходить він у світ, що виробила мертва схоластика* [2, с.43]. Дотримується такого ж погляду і С. Смеречинський [8, с.17].

Що стосується інших відмінкових форм, то тільки академічна морфологія 1969 р. виділяє Д.в. при формах на -но, -то, що належать до семантичних груп, залежність від об'єкта мовлення і виявлення почуттів: *Юрі заборонено, тобі наврочено, йому казано* [10, с.419].

Питання про вживання дієслова-зв'язки також дискусійне. Існує думка (Л.А. Булаховський), що допоміжне дієслово було або буде – цілком природний компонент при формах на -но, -то. Заборону дієслова *було / буде*, як і О.в. діяча, він вважав крайнім націоналізмом [3, с.66].

Деякі вчені, серед яких І. Слинько, зазначають, що дієслова *було / буде* досить послідовно збереглися у більш старих пам'ятках чи у джерелах старокнижного типу: *ако жь на нихъ досьть авно естъ выписано*. Однак ближче до XVIII ст. форми на -но, -то частіше вживаються без зв'язок, особливо у народній мові: *Остина за зраду стято* [1, с.287].

В. Сімович, О. Курило, М. Сулима, С. Смеречинський вважали вживання допоміжних дієслів *було / буде* невласним українській мові, бо форми на -но, -то самі по собі вже мають значення минулого часу. Використання допоміжного дієслова вони вважають впливом російської і польської мов. Зрідка все ж допускається їх уживання, але за умови відсутності об'єкта в З.в.: *Стали конем серед стегу, де було визначено*.

Також, зазначає І. Слинько, крім дієслова-зв'язки *бути*, можуть вживатися і напівповнозначні зв'язки – *стати, виявитися, здаватися, зробитися* тощо [7, с.206].

Висновки. Таким чином, існують різні точки зору на походження, вживання предикативів на -но, -то, поєднання їх з різними відмінковими формами. Хоча й висловлювалися різні думки про їхнє походження (від пасивних дієприкметників), зазначається, що вони утворені від основи інфінітива перехідних дієслів усіх структурних класів, крім IV, VI, XII; за походженням ці слова є короткими (нечленими) формами дієприкметників середнього роду; як шлях утворення предикативів на -но, -то називають і заміну закінчення пасивного дієприкметника на суфікс -о. Різними є думки і щодо перехідності / неперехідності співвідносних із зазначеними формами дієслів. Але в сучасному українському мовознавстві переважає думка, що форми на -но, -то – це короткі форми пасивних дієприкметників середнього роду. Загальне значення форми – минула результативна дія, воно деталізується відтінками:

- загальне перфектне значення;
- результативність дії у минулому;
- повторюваність дії;
- дія, минула давно;
- багаторазова дія;
- наслідок минулої дії;
- дія, спрямована на відповідні об'єкти;
- минула дія в її існуючому результаті;
- вказівка на абсолютно минулий час;
- позначення явищ природи, дій, не зумовлених людською волею.

Визначається нормативним вживання при цих формах З.в. чи Р.в. без прийменника. Деякі мовознавці вважають за можливе Р.в. з прийменником, Д.в. та О.в. діяча чи знаряддя при формах на -но, -то. Неоднозначно вирішувалося питання і про вживання дієслова-зв'язки при цих формах. Лише деякі дослідники вважають нормативною зв'язку при формах на -но, -то, але в переважній більшості досліджень це заперечується.

З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПРЕДИКАТИВНИХ ФОРМ НА -НО, -ТО В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Отже, проаналізувавши різноманітні погляди на зазначені вище дискусійні питання щодо форми на -но, -то, бачимо, що виявлення тенденцій уживання цих форм у сучасному писемному мовленні є актуальним.

Список літератури

1. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови. – К.: Головне видавництво видавничого об'єднання "Вища школа". 1980.
2. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. – К.: Друкарня ім. Леніна, Південно-захід. зал, 1925.
3. Курс сучасної української мови. Т. 2.: Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Державне учбово-педагогічне видавництво "Радянська школа". 1951.
4. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3.
5. Русановский В.М., Жовтобрюх М.А., Городенская Е.І., Грищенко А.А. Украинская грамматика. – К.: Наукова думка, 1986.
6. Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980.
7. Слинко І.І. та ін. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навч. Посібник / І.І. Слинко, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобиляйска. – К.: Вища школа., 1994.
8. Смерчинський С. Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою. – Харків, 1932 / фотодрук з післямовою Олекси Горбача. – Мюнхен, 1990.
9. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко. Л.І. Машько, М.Я. Плющ та ін.; за ред. А.П. Грищенка. – 3-с вид., допов. – К.: Вища школа, 2002.
10. Сучасна українська мова: Морфологія / За заг. ред І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969.
11. Юшук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003.

Поступила до редакції 23.03.2005 р.